

**MIRADES DE LA SEXUALITAT I
L'AFECTIVITAT EN LES PERSONES GRANS.
UN RECORREGUT PER LES DIFERENTS
ACTIVITATS DE RECERCA I DOCÈNCIA
DEL GRUP DE RECERCA GIFES EN
GERONTOLOGIA EDUCATIVA**

Mirades de la sexualitat i l'afectivitat en les persones grans. Un recorregut per les diferents activitats de recerca i docència del grup de recerca GIFES en gerontologia educativa

Carmen Orte Socias

Maria Belén Pascual Barrio

Rosario Pozo Gordaliza

Maria Antònia Gomila Grau

Joan Amer Fernàndez

Margalida Vives Barceló

Carmen López Esteva

Resum

Els aspectes vinculats amb la sexualitat en persones grans han significat una absència en la docència, la recerca i la literatura científica associada amb el tema (Freixas i Luque, 2009) a més d'una apropiació del discurs mèdic. És per això que hem decidit ocupar part d'aquest buit amb l'aportació a aquest Anuari de l'envelliment 2016, compartint diverses activitats de recerca i docència que hem desenvolupat en els últims anys, al grup de recerca GIFES de la UIB, especialment amb referència a les diferents mirades de la sexualitat en les persones grans. Concretament articulem la nostra part de recerca amb la presentació de dos treballs empírics de tall qualitatiu en què hem utilitzat dues tècniques de recerca: grups de discussió i entrevistes semiestructurades. A més, aquesta investigació es complementa amb una activitat artística i cultural teorico-pràctica que va culminar amb una exposició i un vídeo sobre la temàtica tractada pels alumnes grans participants.

Resumen

Los aspectos vinculados con la sexualidad en personas mayores han significado una ausencia en la docencia, la investigación y la literatura científica asociada al tema (Freixas y Luque, 2009), además de una apropiación del discurso médico. Por este motivo se decidió ocupar parte de este vacío con la aportación en este Anuari de l'envelliment 2016, compartiendo diversas actividades de investigación y docencia que se han estado desarrollando durante estos últimos años, en el grupo de investigación GIFES de la UIB, especialmente en referencia a las diferentes miradas de la sexualidad en las personas mayores. Concretamente articulamos nuestra investigación en la presentación de dos trabajos empíricos cualitativos donde se han utilizado dos técnicas de investigación: grupos de discusión y entrevistas semiestructuradas. Además, se completa esta investigación con una actividad artística y cultural teórico-práctica que culminó en una exposición y un video sobre la temática tratada por los alumnos mayores participantes.

1. Introducció

La sexualitat i l'afectivitat constitueixen un fenomen complex que implica diferents esferes de la persona de tipus biològic, psicològic i social. Va canviant al llarg del cicle vital influïda pels canvis en totes aquestes àrees. No obstant això, i en l'esfera afectiva-emocional, l'acostament a la sexualitat juga un rol molt important que encara no ha estat valorat en la mesura justa. De fet, la sexualitat en l'àmbit de les persones grans amb prou feines s'ha considerat un tema rellevant i això ha quedat reflectit en el nivell i en les característiques de la recerca duta a terme sobre aquest tema. La sexualitat, especialment en persones

grans, és ignorada o considerada un tema tabú o bé és estudiada majoritàriament des de perspectives vinculades a l'àmbit de les patologies des de l'àmbit clínic en medicina, psicologia i altres disciplines afins. Aquests plantejaments són contraris a la realitat del desig sexual i l'afectivitat i al fet que el cessament de l'activitat sexual no està tan relacionat amb l'edat com amb altres factors com tenir o no parella, la situació de salut, el grau de discapacitat o altres aspectes com el lloc on es viu i la manera com es viu, de manera autònoma, en una residència, amb la família o en altres situacions que poden facilitar o limitar la vida sexual i afectiva.

Al mateix temps, els mites i estereotips vinculats a l'edatisme de dècades anteriors es van desmuntant, especialment el fet de relacionar l'edat amb la manca de relacions afectives-sexuals. Possiblement aquest mite està relacionat amb el fet de vincular o conceptualitzar únicament les relacions afectives-sexuals amb el coit, però, de fet, Wilk (2015) demostrà que no hi ha edat en què acabi l'expressió de la sexualitat ni de la intimitat. Cal esmentar el cas de les dones grans (Gott et al., 2004; Thorpe et al., 2014), ja que sofreixen una doble vulnerabilitat, per l'edat i pel gènere (aquesta darrera vulnerabilitat especialment vinculada a la cultura i a l'etapa històrica que han viscut a Espanya les dones que ara són més grans de 65 anys).

Així doncs, la sexualitat en l'envelliment, en les persones grans, és un tema àmpliament ignorat que cal reconduir per combatre aquesta invisibilitat i els mites que s'hi associen (Orozco i Rodríguez, 2006). Així, des de la perspectiva de l'envelliment actiu, de la qualitat de vida i de l'aprenentatge al llarg de tota la vida, l'afectivitat i la sexualitat tenen un paper molt important vinculat amb l'autoestima i el benestar personal, que mereix ser considerat i tenir un lloc propi i projecció des de diferents punts de vista: divulgatiu, formatiu, de recerca, etc.

2. El Diploma d'Especialització en Diferents Mirades de l'Afectivitat i la Sexualitat en la Gent Gran (UOM, UIB)

Fruit d'aquestes reflexions, en el Grup d'Investigació en Formació Educativa i Social (GIFES) es considerarà important oferir un curs d'especialista destinat a persones de més de 50 anys en el qual es tracten tots els temes relacionats amb els vincles afectius, la comunicació, el desig i la sexualitat. Aquest curs es fa realitat a través d'aquesta línia d'investigació a la Universitat Oberta per a Majors (UOM) de la Universitat de les Illes Balears (UIB). D'aquesta manera, el curs 2015-16 es va implantar el Diploma d'Especialització en Diferents Mirades sobre l'Afectivitat i la Sexualitat en la Gent Gran.

L'objectiu principal del Diploma d'Especialització és aportar una visió holística de la sexualitat en les persones grans. Concretament, el Diploma d'Especialització se centra en:

- Conèixer i aprofundir els aspectes biopsicosocials de la sexualitat en l'adultesa.
- Conèixer les característiques de la sexualitat en diferents moments del cicle vital amb especial èmfasi en les persones grans.
- Ampliar els coneixements sobre sexualitat al llarg de la història i en diferents cultures i contextos històrics.
- Discriminar els estereotips en la sexualitat i afectivitat en aquesta etapa de la vida i en diferents contextos històrics.
- Establir estratègies que afavoreixin la millora en l'àmbit de l'afectivitat i la sexualitat.

Com es pot comprovar, el Diploma no sols es limita a ser un aprenentatge centrat en la transmissió de coneixements especialitzats sobre aquest tema, sinó que també s'hi aborden els aspectes que faciliten o limiten la llibertat d'expressió d'actituds i comportaments afectius tenint en compte diferents qüestions, com el gènere, les creences, els contextos en què es viu, l'orientació sexual i els estereotips. Al mateix temps, com es pot comprovar al llarg del capítol, els alumnes del Diploma tenen un protagonisme especial i directe, ja que es plantegen diferents activitats amb un caràcter molt participatiu, com ara taules rodones i videofòrums. Cal fer una menció especial d'aquelles sessions lectives programades que es dediquen exclusivament al treball grupal final del Diploma que s'explica més endavant.

En definitiva, es pretén abordar l'afectivitat i la sexualitat des d'una perspectiva àmplia, tant pel que fa als continguts com a l'enfocament didàctic, de manera que s'aprofundeix en els factors optimitzadors de la salut afectivosexual. Es tracta, en definitiva, que l'alumnat aconseguixi el màxim nivell d'eficàcia i d'interès pels continguts oferts en aquest diploma.

El Diploma d'Especialització es compon d'un total de 100 hores, en les quals es combinen metodologies i es fomenta un aprenentatge teoricopràctic, per tal que els alumnes aconseguixin més informació i disposin d'un bagatge prou científic i rigorós que permeti influir o, si més no, reflexionar sobre les creences vers les relacions afectives-sexuals en persones grans. En aquest sentit, les sessions teòriques es complementen amb casos pràctics, sessions de cinema (cinefòrum), taules rodones i un treball pràctic elaborat pel grup d'alumnes participants (en format de vídeo i d'exposició).

El diploma s'ha estructurat en 34 sessions teòriques de 2 hores més dues sessions d'una hora. Es completen les 100 hores amb 5 sessions de cinefòrum (10 hores), 4 sessions de treball final de diploma (8 hores), 4 taules rodones (8 hores) i 2 sessions de dues hores d'aprenentatge d'ús d'audiovisuals (4 hores).

Taula 1 | *Relació de continguts, sessions pràctiques i temporalització del Diploma d'Especialització en Diferents Mirades de l'Afectivitat i la Sexualitat en la Gent Gran (UOM)*

Bloc 1. Afectivitat i sexualitat. Fonaments bàsics (15 hores)		
Continguts	Sessions pràctiques	Temporalització
Història de la sexologia Conceptualització de sexualitat: aspectes cognitius, emocionals i conductuals Prevalença de l'activitat sexual i edat La sexualitat en gent gran: actituds, mites i realitats	1a sessió de feina 1r cinefòrum	Del 4 al 30 de novembre de 2015
Bloc 2. Sexualitat en la gent gran: aportacions de la recerca (10 hores)		
Continguts	Sessions pràctiques	Temporalització
Conceptes vinculats a la sexualitat en l'envelliment Enfocaments d'estudi Àrees temàtiques Perspectiva dels professionals Producció audiovisual	Sessions audiovisuals	Del 2 al 21 de desembre de 2015
Bloc 3. Factors biològics i socials relacionats amb la sexualitat en persones grans (25 hores)		
Continguts	Sessions pràctiques	Temporalització
Cultura, gènere i sexualitat Drets sexuals Canvis fisiològics que influeixen en el comportament sexual Efectes de l'envelliment sobre la sexualitat Viure la sexualitat: factors socials i enfocament de gènere	2a sessió de feina 2n cinefòrum	De l'11 de gener al 24 de febrer de 2016
Bloc 4. Afectivitat i sexualitat al llarg del cicle vital (10 hores)		
Continguts	Sessions pràctiques	Temporalització
La sexualitat en les diverses etapes del cicle vital Sexualitat i emocions en persones grans (afectivitat, autoconcepte i autoestima; acceptació dels canvis físics i psicològics associats a l'envelliment i afectivitat, sexualitat i relacions de parella)	1a taula rodona 3r cinefòrum	Del 29 de febrer al 14 de març de 2016
Bloc 5. Facilitadors i inhibidors de la sexualitat en les persones grans (20 hores)		
Continguts	Sessions pràctiques	Temporalització
<i>Dimensió medicobiològica:</i> Disfuncions sexuals; malalties cròniques i abusos sexuals <i>Dimensió psicosocial:</i> Creences i expectatives; biografia i història personal i sexual; contacte social: l'edat i els afectes; entorn social i familiar; diversitat sexual; sexualitat i emocions positives; context de vida; actituds sexuals saludables	2a taula rodona 3r cinefòrum	Del 29 de febrer al 14 de març de 2016
Bloc 6. Afectivitat, sexualitat i qualitat de vida (20 hores)		
Continguts	Sessions pràctiques	Temporalització
Promoció de la salut. Variables físiques i psicosocials relacionades amb una sexualitat plena Imatge corporal i actituds sexuals Habilitats socials en les relacions de parella: habilitats de relació, de comunicació i d'expressió de sentiments	3a i 4a taula rodona 3a sessió de treball 4t cinefòrum Taula rodona	Del 16 de març al 25 d'abril de 2016

3. Desenvolupament de les activitats sobre sexualitat i afectivitat en el Diploma d'Especialització en Diferents Mirades sobre l'Afectivitat i la Sexualitat en la Gent Gran

3.1. Relacions afectives-sexuals en processos diferencials d'envelliment. Un estudi aproximatiu basat en grups de discussió

L'estudi convida a reflexionar sobre la concepció, sovint invisibilitzada i estigmatitzada, de les relacions afectives-sexuals en processos diferencials d'envelliment, així com sobre els mites i les creences que hi estan relacionades. No oblidem que la qualitat de les relacions afectives-sexuals en processos diferencials d'envelliment són indicadors essencials de qualitat de vida, que requereixen una atenció especial (Scherrer, 2009).

Els antecedents del Diploma s'emmarquen dins de l'assignatura Les Persones Grans al Segle XXI: Nous Rols, Nous Reptes, de 3r curs del diploma sènior de la Universitat Oberta per a Majors (UOM) de la Universitat de les Illes Balears.

En el marc d'aquesta assignatura es van celebrar tres grups de discussió¹ i es va comptar amb una mostra formada per 26 alumnes d'entre 59 i 78 anys, que presentaven perfils molt heterogenis: 16 persones casades, 2 de separades, 4 de divorciades, 2 de vídues, una que vivia en parella i una de soltera. Quant als nivells educatius, també s'observava diversitat: des de formació primària fins a llicenciatura.

Els objectius de l'estudi s'orientaren al coneixement dels temes següents: la concepció de la sexualitat en l'etapa vital, la relació entre sexualitat i qualitat de vida, l'expressió del desig sexual en l'àmbit privat i públic, els canvis i les continuïtats en la seva pròpia manera de percebre les seves relacions afectives-sexuals entre altres. Alguns dels resultats més significatius van ser:

- *Visió heterogènia de la sexualitat entre les persones amb les quals es va dur a terme l'estudi.* Les diferències estan relacionades amb la seva situació civil i el gènere. Les dones valoren més l'afectivitat i situen en un segon pla la sexualitat. L'estat civil de les dones és una variable important que modifica la percepció de la relació entre afectivitat i sexualitat, que consideren que poden anar plegades, si bé les dones consideren molt important l'element afectiu en una relació.

¹ Es van crear tres grups: un grup de dones, un altre d'homes i un tercer de mixt. Amb la finalitat d'aconseguir molta informació amb la màxima precisió i objectivitat possibles, es van desenvolupar els tres grups en paral·lel, en els quals un docent es va encarregar de coordinar els debats, mentre que un altre registrava la informació. Les tres sessions van tenir una durada d'una hora i mitja.

- *Els aspectes que influeixen i condicionen les relacions sexuals* es relacionen amb factors físics, com la falta d'higiene personal, malalties que impedeixen l'autonomia, així com factors socials, com conductes massa invasores o directes (en la discussió anomenades *assetjaments*), creences religioses rígides i la rutina.
- *El desig sexual* estaria condicionat per *l'estil de vida sexual* mantingut i les *vivències experimentades*. Tenir parella és el principal factor valorat com a promotor de les relacions sexuals.
- Es produeix una associació positiva entre els anys de *relació o de matrimoni i el sentiment d'acceptació de la imatge corporal* en les relacions sexuals (més anys de relació implicarien més benestar en les relacions sexuals amb el company íntim), la qual cosa també actua com a fre per a la cerca de nous companys.
- La *viduïtat* s'identifica com una circumstància o fet que condiciona les percepcions, com la familiaritat o proximitat, la qualitat en la relació establerta amb el mort i el temps que s'ha passat en solitud.
- El *gènere* condiciona la promoció de noves relacions: els homes tenen més predisposició per a la cerca de parella, que conceben com una necessitat fisiològica que els proporciona seguretat.
- Es reconeixen diferents *estereotips o mites* associats a la sexualitat en persones grans, i se subratllen els basats en la no-sexualitat.

3.2. Una iniciativa audiovisual i expositiva de les mirades sobre l'afectivitat i la sexualitat

Al llarg d'aquest curs 2015-16, el grup d'alumnes del Diploma d'Especialització de la UOM en Diferents Mirades sobre l'Afectivitat i la Sexualitat en la Gent Gran, juntament amb el grup GIFES, ha elaborat un vídeo i una exposició fotogràfica que, més enllà d'un treball de classe, són el resultat d'una posada en comú dels continguts assimilats, de records, d'aprenentatges vitals, i una anàlisi de la realitat que ens apropa a la nostra història i a la nostra actualitat des de diferents punts de vista. A través d'una anàlisi del franquisme, la transició i la democràcia fins a l'actualitat, a Espanya, l'exposició fotogràfica i el vídeo ens permeten apropar-nos a cada etapa amb una nova lectura i ens permeten conèixer alguns dels fets més rellevants vinculats a la gestió de la sexualitat i de les relacions afectives des de cada context històric i sociocultural; es comenten elements clau de cada etapa; ens conviden a fer una lectura de les imatges que es comparteixen des de la seva relació amb la sexualitat i el gènere i ens apropen a imatges personals sobre vides i relacions. Es destaca que els fets polítics i històrics determinen l'evolució de conceptes com la família, la dona, l'home o el sexe, així com el paper que té l'educació.

Tal com hem dit anteriorment, s'hi dedicaren un total de tres sessions pràctiques de dues hores de durada cada una. La primera sessió es va dedicar a establir els grups (vídeo o exposició fotogràfica). El grup de l'exposició fotogràfica va establir també subgrups per treballar les etapes del franquisme, la transició i la democràcia. Al mateix temps, es va fer una pluja d'idees (estructurada amb una fitxa individual) en què es plasmaren tant les informacions més rellevants de cada etapa com els possibles materials on es podria trobar la dita informació, per exemple, novel·les, llibres prohibits en el franquisme, revistes eròtiques, del cor, lletres de cançons, poemes, llibres o manuals escolars de l'època franquista sobre els rols de gènere femení, publicitat i mitjans de comunicació de distintes èpoques i imatges sobre distintes modes en la roba, especialment la femenina.

La segona i tercera sessió es varen dedicar a reorganitzar la informació i a revisar el material recopilat per tots els alumnes entre sessions. En la feina, bàsicament organitzativa, es va preveure nomenar un o dos comissaris de cada subgrup, revisar els peus de pàgina de les imatges, decidir aspectes com ara el format de cada pòster i unificar seccions per veure el recorregut històric de les relacions afectives-sexuals. En general, suposà un repte i un aprenentatge constant, no sols pels continguts, sinó per com plasmar tot el que s'anava treballant amb un treball constant en forma de vídeo o exposició, repte especialment important si tenim present que la majoria dels alumnes mai no havien elaborat aquests productes didàctics.

El resultat de l'exposició consistí en un conjunt de panells; el primer, introductor, explicava l'objectiu dels treballs (vídeo i exposició), el segon presentava els grups d'alumnes participants en cada grup de treball i en l'equip de suport de GIFES; el tercer presentava de forma esquemàtica una línia temporal dividida en les tres èpoques treballades: franquisme, transició i democràcia, així com els objectius del projecte. El quart, cinquè i sisè presentaven el treball en si, de cada subcomissió, és a dir, l'època del franquisme, de la transició i de la democràcia. A cada panell hi havia una breu explicació de l'etapa vers la sexualitat i les relacions afectives i, després, la informació es dividia en quatre subapartats iguals als tres panells: a) arts i àmbit públic; b) rols de gènere (especialment en la dona); c) cultura i publicacions, i d) cànons de bellesa i vestimenta. L'exposició acabava amb un panell final a manera de tancament i es complementava amb material (principalment llibres i obres musicals) referit a cada etapa presentada.

Respecte al vídeo, cal dir que els mitjans de comunicació han estat emprats com un recurs recomanat, ja des dels anys seixanta, per la UNESCO i mantinguts avui en dia des del conegut Pla de Bolonya (Pinazo, 2014). Seguint aquesta mateixa autora, especialista en programes universitaris de gent gran, la imatge és una de les principals fonts de coneixement i permet motivar i afavorir el procés d'ensenyament-aprenentatge (Pinazo, 2014, 98). La realització del vídeo va estar precedida de dues sessions de dues hores sobre l'ús i el maneig de càmeres de vídeo (condicions de gravació, edició, etc.), ja que eren els mateixos alumnes d'aquest grup els qui havien de fer el vídeo.

El vídeo inclou les principals reflexions dels alumnes participants en el Diploma, conjugades amb entrevistes a experts en relacions afectives-sexuals des de les perspectives sanitària, sociològica i de mitjans de comunicació. S'hi presenta una primera part introductòria sobre com viuen les persones grans l'afectivitat i la sexualitat, quina és la imatge de la sexualitat en la tercera edat actualment i la medicalització de la sexualitat en persones grans. La segona part relaciona la part més personal i reflexiona sobre com han viscut les generacions dels alumnes la sexualitat i l'afecte, fent un recorregut al llarg del seu cicle vital (joventut, adultesa, actualitat...). La part final del vídeo es dedica a una valoració del curs per part dels participants (alumnat i professorat).

3.3. Entrevistes a les persones grans sobre la representació social de canvis i permanències generacionals sobre la sexualitat

L'objectiu d'aquest estudi va ser aprofundir i analitzar les percepcions sobre els canvis i les permanències generacionals entorn de la sexualitat d'un grup de persones grans de 50 anys i estudiants de la UOM en el curs 2015-16. Per això es van seleccionar a l'inici del Diploma de la UOM persones voluntàries que volguessin participar en les entrevistes. Paral·lelament es va elaborar un guió seguint el marc conceptual i la principal fonamentació teòrica associada als canvis i les permanències de la sexualitat de les persones grans. Les entrevistes es van estructurar en funció del guió elaborat amb preguntes basades en l'*state-of-the-art* del tema de discussió i es van emetre mitjançant un format obert i flexible, la qual cosa permetia el desenvolupament íntegre de les opinions i reflexions dels participants (aspecte fonamental si considerem la inhibició i el recel associats a la temàtica). Les entrevistes fetes a l'alumnat participant van ser decisives per captar la mirada de la sexualitat i els canvis socials generacionals. Per això, es van formular diverses preguntes relacionades amb les dades sociodemogràfiques: edat, sexe, classe socioeconòmica/cultural i estat civil/parella, etc. Tot això va ser articulad en tres punts clau: 1) percepcions i significats de la sexualitat; mites o tabús; 2) context sociopolític/històric de la sexualitat; 3) canvis i permanències de la seva sexualitat / relacions afectives-sexuals. Després de les transcripcions íntegres d'aquestes entrevistes es va procedir a l'anàlisi de dades. Els resultats obtinguts formen part de les conclusions seleccionades que fonamenten i van consolidant les percepcions de les mateixes persones grans sobre la sexualitat.

3.3.1. La definició de la sexualitat en el context de la relació de parella: amor, afecte, respecte i comunicació

La definició que es fa de la sexualitat inclou l'amor, l'afecte i la comunicació. Els valors que associen actualment a la seva sexualitat són la salut, l'experiència, la tranquil·litat, el benestar o la naturalitat, la diversió, la llibertat, la comunicació i l'afecte. L'edat permet viure la sexualitat no tant des de l'obligació sinó de manera més espontània, superant tabús, gaudint sense por i amb més tolerància. Com a exemples, poder parlar i practicar la masturbació, acceptar una vida sexual amb parella o sense, etc.

En fer balanç de la sexualitat al llarg de la seva vida, el sentit de la parella és el valor que té més pes («trobar-se i compartir amb la parella moments que omplen»). Relaten les seves experiències en relació principalment amb el fet de «compartir la vida», l'afecte i el respecte a la parella, l'estabilitat de la vida en família i el resultat de la vida conjugal i la situació actual dels fills. Altres entrevistats que no tenen parella expliquen el seu estat actual de resignació, cerca o acceptació de la situació. En alguns casos, relaten la pèrdua del seu cònjuge i el sentiment d'enyorança i solitud.

Tot i així, quan es parla de «la parella que funciona bé al llit», el concepte inclou la dimensió del plaer, que adquireix tanta importància com la comunicació o l'amor. Per a alguns el descobriment del plaer es va produir tard i afirmen que la repressió sexual va ocultar aquesta part de la sexualitat, i que la va orientar principalment a la reproducció i la formació d'una família.

A més, es refereixen als riscos que suposa la convivència en parella i el pas del temps, així com a la part negativa de la sexualitat en la vellesa quan expliquen el que significa per a alguns d'ells, tant homes com dones la pèrdua d'estímuls. En el cas dels homes, a part de la manca d'estímuls es refereixen a les conseqüències negatives de les limitacions físiques.

3.3.2. Els valors, vivències i aprenentatges sobre la sexualitat en la joventut

El descobriment de la sexualitat en la seva joventut es va produir amb molts temors i pocs coneixements. L'aprenentatge en aquestes condicions és erràtic i d'amagat. Davant la falta d'informació i coneixements, les creences pròpies d'una societat repressiva eren la base d'una educació que, de forma simplificada, culpava l'home per la masturbació i atemoria la dona pels riscos de l'embaràs.

L'Església catòlica i el règim franquista configuren un context socialitzador repressor i inhibidor de la sexualitat. Els relats mostren una consciència unànime sobre la influència que això va suposar en les seves vides. Es narren diferents vivències del franquisme, en què es mostren tant actituds d'acceptació com sentiments de rebuig davant la repressió i el secretisme, i l'ansia per la llibertat. Coincidien el reduccionisme i la uniformitat ideològica d'aquella època: la dreta representava la repressió i l'esquerra la llibertat.

La ignorància i falta d'informació, la repressió de la seva sexualitat i l'inici tardà de les relacions sexuals són factors que sorgeixen dels seus relats. Segons les expressions textuais de les persones entrevistades, hi havia una «repressió absoluta, política, religiosa i de tota mena», es produïa una «castració per part de l'Església» i «tot era pecat». La repressió ideològica repercuteix en la vida de les persones i es tradueix en una «sexualitat repressiva» que reproduïx valors masclistes i es caracteritza fonamentalment per la desigualtat entre homes i dones, la desprotecció davant l'abús i la desatenció educativa general i específica en el cas de necessitats específiques.

En un entorn permissiu respecte a la violència cap a la dona, es donen aprenentatges que condicionen la infància i l'adolescència de les persones entrevistades. Les normes i els costums sustentaven un model de relació autoritari en què la dona ocupava un lloc de submissió. Hi havia poca confiança en la família per parlar de sexualitat i, fins i tot, per demanar ajuda en situacions d'abús per part d'algú proper a la família o l'escola. Aquest silenci davant de situacions d'abús el qualifiquen de traumàtic encara que no s'aprofundeix en el relat: «callaves, ho callaves».

L'aprenentatge es produïa de forma espontània, amb els amics, al carrer. És habitual posar en valor els avantatges de la vivència de la sexualitat als pobles, els jocs, el contacte entre els al·lots i al·lotes.

La manca d'informació se suplïa per creences o idees errònies que anaven transmetent d'uns als altres. Entre les dones, els mites més comuns giraven entorn de l'embaràs (quedar-se embarassada per seure en una cadira) o la incertesa sobre els mètodes anticonceptius naturals (el mètode d'Ogino-Knaus i la marxa enrere). En el cas dels homes, en relació amb la masturbació i les seves conseqüències (20 gotes de sang que es perdien en cada masturbació, el perill de perdre les dents, quedar-se cec o morir).

L'arribada del turisme als anys seixanta i setanta va suposar més obertura dels costums sexuals principalment en el cas dels homes. Molts homes inicien les seves relacions sexuals amb dones estrangeres: «l'arribada de les sueques», «ho havíem de fer amb estrangeres» (enfrent de "la carrincloneria de les dones d'aquí"), «les estrangeres ho tenien molt clar», són algunes de les expressions que il·lustren aquesta realitat.

La sexualitat en els anys de la dictadura franquista és vetada per les normes d'un sistema autoritari fins a l'arribada de la transició. El coneixement entre l'home i la dona era difícil. La virginitat fins al matrimoni era una norma establerta. En aquest context, es produïa una idealització de la dona i la necessitat de conèixer la figura femenina a través dels personatges públics. Tot i la coincidència amb la cultura hippy o l'inici de la cultura del *destape*, l'escassetat i la prohibició de pel·lícules, música i literatura fa que els referents siguin limitats i que els aprenentatges es facin en secret.

Quant als llibres, les persones entrevistades fan referència a la literatura especialitzada en salut sexual, principalment *El llibre de la vida sexual*, de López Ibor. Algunes persones també fan referència a Màsters i Johnson. Altres aprenentatges comuns que fins i tot de forma indirecta tenien gran repercussió eren els programes de ràdio, com el d'Helena Francis.

Parlen de revistes de societat comunes en què «sortien artistes i despertaven la sexualitat» o d'altres de contingut explícitament eròtic com *Play-boy*, *Lui* o *París Match*.

També es refereixen a la literatura clàssica que va acompanyar els seus aprenentatges, publicacions de diferents països que sovint no podien mostrar perquè tractaven de continguts poc habituals a Espanya.

Per la seva banda, es refereixen al cinema comú que, tot i no tenir contingut explícitament eròtic, era suggeridor i ajudava a «imaginar més enllà del que es veia». Actors i actrius espanyols (Sara Montiel, Marujita Díaz i Mónica Randall) o estrangers (Paul Newman, Robert Redford, Alain Delon, Rita Hayworth i Ornella Muti) són recordats com a mites eròtics. Els clàssics americans, italians i francesos del cinema romàntic, comèdies americanes, d'aventures, pel·lícules de romans (molt eròtiques per a algun dels entrevistats), la sessió contínua del cinema de cap de setmana i pel·lícules d'actualitat en aquell moment. En destaquen algunes com *Love story*, *Gilda*, *Dos homes i un destí*, *El cop* i *El graduat*. Hi ha unanimitat a propòsit de les dues pel·lícules amb contingut explícitament sexual de l'època: *Emmanuelle* i *L'últim tango a París*.

Hi havia publicacions o pel·lícules prohibides o censurades a Espanya. També es produïa el contraban de determinats productes culturals, principalment des de França que era país de frontera i que en aquell moment oferia cinema i literatura que a Espanya estaven prohibits.

Pel que fa a la música de la seva joventut, es refereixen a aquelles cançons que els evocuen més records (blues, jazz, valsos, boleros, ranxeres o tangos) i destaquen cantants o grups tan diferents com a Frank Sinatra, Gardel, Edith Piaf, els Gringos, els Bravos o el Duo Dinámico. «Ne me quitte pas» és la cançó amb més evocació sexual per als entrevistats.

3.3.3. Canvis generacionals: valoració de l'abans i l'ara

En un context repressor, el matrimoni suposa un alliberament de la sexualitat tant dels homes com de les dones. Les persones entrevistades relaten l'inici d'una vivència plena i l'aprenentatge mutu. Alguns expliquen que aquest procés s'ha mantingut al llarg dels anys. Altres parlen dels canvis que suposen les rutines, l'arribada dels fills, etc.

L'adultesa es narra d'acord amb la formació de la família, però, en el cas de les dones, en relació amb les seves obligacions en el matrimoni. De la mateixa manera, la possibilitat del divorci se sol produir un cop els fills són independents: l'espera fins a la presa d'una decisió.

Quant als canvis produïts entre generacions, situen aquests entre els beneficis i les pèrdues. Es valora la no-vinculació de la sexualitat únicament al matrimoni i es destaquen els avantatges de la llibertat d'elecció així com l'accés a la informació i una comunicació més àmplia en les famílies. Principalment, valoren el que ha suposat en l'actualitat el canvi del paper de la dona: l'obertura a una vivència plena de la seva sexualitat, l'autoafirmació i la possibilitat d'escollir.

No obstant això, per a alguns dels entrevistats, la transició va suposar «passar a tot el contrari». Són habituals les crítiques a l'excés de llibertat que envolta la sexualitat dels joves en l'actualitat i els efectes que produeix. Es compara el passat i el present valorant els avantatges de la concreció de les opcions del passat i destacant les dificultats que representa l'excés de possibilitats que brinda l'actualitat. Els qui defensen aquesta posició, estableixen una similitud entre l'excés de llibertat sexual i la diversitat d'opcions televisives.

Malgrat els reptes aconseguits, una majoria apunta a la necessitat de tenir més llibertat d'expressió i més naturalitat en la comprensió de la sexualitat.

4. Discussions o anotacions finals

Segons el que hem pogut constatar en els diferents discursos de les persones grans i en la literatura consultada (Freixas, Luque i Reina, 2014), «la transició va suposar el desvetllament sexual», ja que moltes persones tenien una educació religiosa basada en el nacionalcatolicisme i unes normes socials estrictes en matèria sexual. Les persones grans van viure canvis socials i polítics importants i complexos, en què la majoria dels entrevistats van viure el pas de la República al franquisme i a la democràcia. Fonamentalment destaquen la Llei del divorci de 1981 com una de les grans fites històriques i reguladores de la seva sexualitat i les seves relacions.

Cal esmentar especialment el relat de les dones, marcades de manera molt clara pel que «se n'esperava» en els àmbits cultural, social i també familiar. Aquests aspectes han marcat clarament les seves actituds, els comportaments i les decisions vers les relacions afectives-sexuals al llarg de la seva història vital, en les seves etapes vitals vinculades a les diferents etapes històriques viscudes a Espanya (franquisme, transició i democràcia). Amb tot, i tal com s'ha pogut anar veient en els diferents relats presentats, no hi ha un discurs únic que pugui resumir i explicar la vida afectiva/sexual de les dones en envellir, ja que cada una té una experiència múltiple i diversa (Luque, 2014).

Respecte al treball elaborat, el fet de plantejar un treball grupal i per a tot el Diploma (enfrent dels treballs individuals i fragmentats per assignatures que se solen presentar en els altres diplomes de la UOM) presentà un repte triple: treballar en grup, treballar de forma constant amb una fita final (vídeo i exposició) i treballar en formats diferents (panells expositius i vídeo). Aquest fet, com qualsevol nou aprenentatge amb una metodologia nova, suposava una nova forma de treballar que presentava, principalment en l'inici del treball, nerviosisme, inquietuds i inseguretats. No obstant això, veient els treballs del vídeo i de l'exposició, com a procés i no com a resultat final, podem veure que aquesta metodologia ha resultat molt adequada, ja que permetia un aprenentatge

entre iguals, uns temps de reflexió i d'interiorització dels aprenentatges que s'han anat adquirint al llarg de les sessions teòriques, les taules rodones, els videofòrums i les sessions de feina.

Agraïments

Volem agrair la col·laboració i implicació en aquest projecte dels participants del Diploma d'Especialització en Diferents Mirades de l'Afectivitat i la Sexualitat en la Gent Gran (UOM) del curs 2015/2016.

Referències bibliogràfiques

Freixas A., Luque B. i Reina, A. (2015). Sexuality in Older Spanish Women: Voices and Reflections. *Journal of Women & Aging*. DOI: 10.1080/08952841.2014.928566

Freixas, A. i Luque, B. (2009). El secret millor guardat: la sexualitat de les dones majors. *Política i Societat*, 1-2 (46), 191-203.

Gott, M., Hinchliff, S. i Galena, E. (2004). General practitioner attitudes to discussing sexual health issues with older people. *Social Science and Medicine*, 58, 2093–2103.

Luque, B. (2014). Envejecimiento y sexualidad femenina. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*, 3 (4), 279-287.

Orozco, I. i Rodríguez, D. D. (2006). Prejuicios y actitudes hacia la sexualidad en la vejez. *Psicología y ciencia social*, 8 (1), 3-10.

Pinazo, S. (2014). Reflexionando sobre la vejez a través del cine. Una aproximación incompleta. *Información Psicológica*, 105, gener-juny 91-109.

Scherrer, K. S. (2009). Images of Sexuality and Aging in Gerontological Literature. *Sexuality Research & Social Policy: Journal of NSRC: SR & SP*, 6(4), 5–12.

Thorpe, R., Fileborn, B., Hawkes, G., Pitts, M. i Minichiello, V. (2014). Old and desirable: older women's accounts of ageing bodies in intimate relationships. *Sexual and Relationship Therapy*. DOI: 10.1080/14681994.2014.959307.

Vives, M. (2015). Les relacions afectivosexuals en la gent gran des de la perspectiva intergeneracional. A Orte, C. (Dir.) *Anuari de l'envelliment de les Illes Balears, 2015*, 124-137. Universitat de les Illes Balears: Palma.

Wilk, B. (2015). Sexuality in the elderly. *Pol. Med. Journal*, XXXVIII, (225), 131–134.

Autors

CARMEN ORTE SOCIAS

Llicenciada en Psicologia i doctora en Ciències de l'Educació; catedràtica d'universitat de Pedagogia de la Inadaptació Social del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques de la UIB. IP del Grup de Recerca i Formació Educativa i Social (GIFES) de la UIB. Té quatre quinquennis de docència reconeguts i quatre sexennis de recerca. Té activa l'excel·lència investigadora.

Està especialitzada en temes d'inadaptació social i en educació de persones grans. El 1998, juntament amb el professor Martí X. March Cerdà, va crear la Universitat Oberta per a Majors (UOM) a les Illes Balears que ha dirigit fins al mes de juliol de 2013. És la directora de la Càtedra d'Atenció a la Dependència i Promoció de l'Autonomia Personal de la UIB des de 2007. Ha dirigit i dirigeix projectes de R+D i altres projectes de tipus educatiu i social, sobre els quals ha fet diverses publicacions en l'àmbit nacional i internacional.

Des de 2003 és investigadora principal en diverses investigacions competitives sobre la prevenció del consum de drogues i altres conductes problemàtiques i l'educació per a la competència familiar del Ministeri d'Economia i Competitivitat i diverses investigacions europees en el context de la formació al llarg de tota la vida per a persones grans en diversos països europeus. És la directora de la International Summer Senior University. És subdirectora del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques de la UIB.

MARIA BELÉN PASCUAL BARRIO

Palma (1968). Llicenciada en sociologia i ciències polítiques per la Universitat Complutense de Madrid i doctora en ciències de l'educació per la Universitat de les Illes Balears. És professora contractada doctora del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques de la UIB, membre del Grup d'Investigació i Formació Educativa i Social de la UIB (<http://gifes.uib.eu>). Les seves línies de recerca inclouen les àrees de sociologia de l'educació i la pedagogia social i es relacionen amb l'anàlisi del sistema educatiu, la intervenció socioeducativa amb famílies, la intervenció comunitària o la inserció sociolaboral dels joves.

ROSARIO POZO GORDALIZA

Doctora en Sociologia, diplomada en Educació Social i llicenciada en Psicopedagogia amb diverses especialitzacions (màster) en Problemes Socials, Etnicitat i Gènere, entre altres. Ha estat becària del Departament de Sociologia de la Universitat de Granada i consultora internacional en temes de gènere i desenvolupament a l'Àsia. Actualment és professora ajudanta doctora del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques de la Universitat de les Illes Balears.

MARIA ANTÒNIA GOMILA GRAU

Llicenciada en ciències polítiques i sociologia en l'especialitat d'antropologia social per la Universitat Complutense, doctora en història per l'Institut Universitari Europeu. Becària Marie Curie a l'Institut d'Ethnologie Méditerranéenne et Comparative de la Universitat de Provença (França), on va desenvolupar un projecte de recerca sobre les relacions intergeneracionals en la família. És professora contractada doctora del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques de la UIB i membre del Grup d'Investigació i Formació Educativa i Social (GIFES) de la UIB. Els seus temes d'interès se centren en les relacions intergeneracionals, la família i l'escola.

JOAN AMER FERNÁNDEZ

Llicenciat i doctor en Sociologia per la Universitat Autònoma de Barcelona. Professor del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques de la Universitat de les Illes Balears. Membre del Grup d'Investigació i Formació Educativa i Social (GIFES, <http://gifes.uib.eu>). Les seves línies de recerca són els programes familiars basats en l'evidència, la pedagogia social i la sociologia de l'educació i la família.

MARGALIDA VIVES BARCELÓ

Palma (1978). Llicenciada en Psicopedagogia i doctora amb menció europea en Ciències de l'Educació per la UIB. Professora contractada, doctora interina del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques. Entre les seves línies de recerca principals destaca la qualitat de vida, el suport social a les persones grans, l'aprenentatge al llarg de tota la vida, la inadaptació infantil i juvenil, i la resolució de conflictes. Va fer una estada a la Universitat de Sheffield, on va treballar amb el doctor Alan Walker en la qualitat de vida en la gent gran. És membre del Grup d'Investigació i Formació Educativa i Social (GIFES) de la UIB, membre suplent de l'Observatori de la Gent Fran (IMAS) i participant en la comissió de Protecció del Major d'aquest observatori.

CARMEN LÓPEZ ESTEVA

Sóller (1990). Educadora social llicenciada en Psicopedagogia per la Universitat de les Illes Balears. Orientada en els temes d'inclusió i participació familiar amb el treball de fi de Màster sobre *Orientació educativa per a la transformació escolar als centres de secundària*, pendent de publicar. Cursa el Doctorat d'Educació en el grup de recerca GIFES (Grup d'Investigació i Formació Educativa i Social) i les seves línies de recerca són l'envelliment actiu i la cohesió social.